

Уперше значення ПСС перевищило межу поганого самопочуття у працівників сільського господарства, домогосподарок, безробітних, жителів невеликих міст, а також у жінок і росіян за національністю. Істотно збільшився рівень соціального самопочуття у представників найактивніших соціальних верств (у молоді й працівників кваліфікованої розумової та фізичної праці). Особливо слід наголосити, що серед жінок рівень соціального самопочуття суттєво збільшився й уперше сягнув межі, яка відокремлює погане самопочуття від середнього. У головних поселенських групах соціальне самопочуття змінювалося по-різному. Якщо 1995 р. найвищий показник ПСС спостерігався у сільських мешканців, у 1998 р. показники зрівнялися для всіх груп, у 2002 р. найвищим був ПСС жителів невеликих міст, то 2005 р. – у мешканців великих міст. У 2006 р. показники соціального самопочуття мешканців села, малого й великого міста майже не відрізняються.

Стала тенденція відсутності статистично значимих розбіжностей ПСС між українцями, росіянами та представниками інших національностей є вельми сприятливим чинником збереження в суспільстві стабільності, міжетнічного миру і злагоди, оскільки у громадян України немає підстав вважати, що належність до певної національності може визначати можливості доступу до тих чи тих соціальних благ.

Наостанок наголосимо один, на наш погляд, конче важливий висновок, який стосується особливостей динаміки емоційних станів і процесу соціальної адаптації людей у суспільстві, що трансформується. Судячи з наших даних, зростання соціального самопочуття як оцінки доступності соціальних благ і як показника реальної соціальної адаптації може супроводжуватися погіршенням емоційного стану як реакції на нереалізовані надмірні очікування людей від влади. У цьому виявляється досі ще потужний заряд посттоталітарного патерналізму, сподівання на диво й неготовності більшості людей жити за правилами демократичного суспільства, громадяни якого не схильні ані демонізувати, ані обожнювати демократично обрану владу, ані впадати у відчай через її прорахунки, ані одразу зрікатися її, побачивши її моральну недосконалість.

3. Реформування політичної системи і політична культура суспільства

Вивчення особливостей політичної культури є найважливішою умовою формування ефективної політики, спрямованої на розв'язання основних завдань реформування держави. Багато відповідальних і загалом раціональних політичних рішень виявляються нереалізованими лише тому, що не враховують сформованого рівня політичної культури різних соціальних груп – політичних поглядів, орієнтацій, установок і сталих зразків політичної поведінки людей. Вивчення політичної культури дозволяє виявити тенденції політичного розвитку України, а також

перспективи розв'язання найгостріших сучасних суспільно-політичних проблем, зокрема реформування політичної системи української держави. У сучасній політичній науці категорія політичної культури є однією з ключових у вивченні особливостей функціонування політичних систем, у поясненні й прогнозуванні політичних процесів¹⁶.

Теоретичне обґрунтування і розробка емпіричних показників політичної культури були здійснені в американській політології та політичній соціології у 50–70-х роках ХХ ст. Існують різні підходи до інтерпретації та дослідження феномену політичної культури. Головні розбіжності в цих підходах полягають у розумінні того, яке коло явищ охоплює політична культура в сфері політичного життя суспільства, соціальних груп та особистості.

Традиційний підхід, пов'язаний з першими дослідженнями політичної культури, обмежує об'єкт вивчення виключно суб'єктивними компонентами – сукупністю установок соціальних суб'єктів щодо певної політичної системи. Більш широкий підхід включає до політичної культури також й особливості політичної поведінки людей, чим виводить її до сфери об'єктивних феноменів політичного життя. У цій роботі ми будемо розглядати політичну культуру як сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, які визначають особливості функціонування різних суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи. Для того щоб це абстрактне визначення набуло більш конкретного змісту стосовно до теми даної роботи, необхідні деякі пояснення у зв'язку з такими поняттями, як «сталі форми політичної свідомості і поведінки» та «суб'єкти політичного процесу». Під сталими формами політичної свідомості у цьому разі розуміють політичні орієнтації, установки, переконання (на відміну від думок, настроїв, оціночних суджень, що стихійно складаються та змінюються). Сталі форми політичної поведінки – це вироблені у процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції та стереотипи (усталені форми участі в тих чи тих політичних організаціях, кампаніях, акціях). Політична культура як цілісний феномен протистоїть «політичній стихії», додаючи до неї елементів впорядкованості, стабільності, відтворення.

Це не означає, що з часом окремі аспекти чи типи політичної культури не можуть істотно змінюватись. Проте ці зміни, на відміну від політичних настроїв та уподобань населення країни, не можуть мати революційний характер, яскравим прикладом якого є зміна комуністичних орієнтацій, що була зафіксована в репрезентативних соціологічних дослідженнях ще на початку 1991 р., на антикомуністичні – наприкінці того ж року, коли саме збіглися кінець панування комуністичної ідеології та початок національної державності. Не менш яскравий приклад – результати березневого та грудневого референдумів 1991 р., коли на всенародному голосуванні розв'язувалися питання щодо перспективи СРСР і незалежності України. Тільки на цьому прикладі можна наочно

показати, як менш ніж за рік революційно змінилися масові орієнтації – від голосування за Союз до майже одностайного ухвалення незалежності України.

Нестійкість основних політичних орієнтацій, продемонстрована у даному випадку більшістю представників української нації, пояснюється несформованістю самої нації як суб'єкта «державотворення». Соціально-класова і регіональна неоднорідність, а багато в чому і амбівалентність українського суспільства, в якому відносно мирно співіснують сучасні європейські орієнтації та ностальгія за імперським заступництвом, підтримка політичної свободи та підтримка авторитарних засобів розв'язання нагальних соціальних проблем, прагнення до економічної свободи і прихильність до економічного патерналізму, обумовлюють парадоксальну, на перший погляд, готовність підтримати взаємовиключні варіанти національно-державного розвитку.

Виходячи з того, що держава після проголошення незалежності декларувала головною метою соціально-політичних перетворень вибір демократичного шляху розвитку, одним з головних принципів відбору показників сучасного стану та динаміки політичної культури українського суспільства була можливість за допомогою відповідного показника оцінювати ступінь реалізації демократичних перетворень. Серед виокремлених показників представлено ті, що відповідно до класичної теорії політичної культури, зазвичай, включають до інструментарію порівняльних міжнародних досліджень:

- інтерес до політики;
- політичні знання;
- політична компетентність (відчуття здатності впливати на владу);
- політична участь (залученість до політичної діяльності);
- політичні цінності та преференції;
- національно-громадянські ідентичності.

Моніторингові опитування здійснювалися з 1992-го по 2006 р. за спеціально розробленою Н.В.Паніною та М.М.Чуриловим комбінованою вибіркою (з поєднанням квотного та випадкового відбору) методом роздавання анкет (самозаповнення) із використанням республіканської опитувальної мережі Інституту соціології НАН України та фірми «Социс» (обсяг вибірки становив від 1799 до 1810 респондентів)¹⁷. У 2007 р. моніторингове опитування у повному обсязі не здійснювалося, але деякі запитання щодо стану політичної культури суспільства були використані в «Омнібусі-2007», який провадився за вибіркою та організаційною схемою моніторингу, що уможливорює порівняння даних моніторингових опитувань та «Омнібуса». За іншою вибіркою та схемою провадилося опитування 2005 р. у межах проекту «Європейське соціальне дослідження»¹⁸, яке надає можливість насамперед порівнювати показники політичної культури України та 23 інших європейських країн.

Розглянемо деякі суттєві елементи політичної культури, які безпосередньо віддзеркалюють послідовність формування позиції суб'єкта в політичному житті суспільства: інтерес до політики – політичні знання – політична компетентність – політична участь – політичні пререференції – національно-громадянські ідентичності. Аналіз соціологічної інформації, яка була накопичена в соціологічних дослідженнях, дав підстави для обґрунтованих висновків щодо означених показників – їхнього змісту й динаміки у роки становлення України як незалежної держави.

Почнемо розгляд показників політичної культури з інтересу до політики. Здавалося б, за підвищеної політизованості, яка була властива суспільній атмосфері на початку 1990-х років, мав статися й відповідний спалах зацікавленості громадян у політичних справах, що безпосередньо стосувалися інтересів кожної людини. Але за час соціологічних спостережень із 1994-го до 2004 р. значний інтерес до політики відчували не більше восьмої частини громадян України (див. табл. 15.12).

Таблиця 15.12. Інтерес до політики у громадян України впродовж 1994–2007 рр., %

Варіанти відповідей	1992	1998	2002	2006	2007
Зовсім не цікавить	22,5	27,2	19,2	15,4	15,2
Певною мірою цікавить	63,1	63,2	68,5	67,0	70,1
Дуже цікавить	12,3	9,4	12,0	17,4	11,5
Не відповіли	2,0	0,2	0,2	0,2	3,2

За ці роки відповідний показник майже не змінювався в Україні загалом і в окремих її регіонах. І лише у 2005 р. відбулися істотні зміни. За період із березня 2004-го до березня 2005 р. суттєво посилювався інтерес населення до політики загалом (на 10% збільшилася кількість людей, котрі відзначали, що політика їх цікавить значною мірою, і настільки ж зменшилася частка осіб, які зовсім не цікавляться політикою). Такий «великий стрибок» у підвищенні інтересу «пересічних людей» до політичного життя країни за 12 років спостережень було зафіксовано вперше. Напевно, це зумовлене подіями, пов'язаними із президентськими виборами і помаранчевою революцією. Саме у цьому році українці виявилися найзацікавленішими у політиці в Європі (табл. 15.13).

Надалі (2006–2007 рр.) значний інтерес до політики поступово зменшився до показників 90-х років минулого століття (табл. 15.12). Але більш важливим показником з точки зору розвитку демократичної політичної культури є поширеність не значного інтересу до політики, що не властивий стабільним європейським демократіям, а поміркована заці-

Таблиця 15.13. Інтерес до політики у населення країн Європи (за даними «Європейського соціального дослідження», 2005 р.), %

Країна	Дуже цікавлюсь	Взагалі цікавлюсь	Мало цікавлюсь	Зовсім не цікавлюсь	Не знаю	Немає відповіді	Середній бал
Австрія	14,1	36,8	37,7	10,7	0,6	0,0	2,45
Бельгія	9,1	34,3	35,0	21,7	0,0	0,0	2,69
Велика Британія	8,6	38,6	32,2	20,4	0,2	0,0	2,65
Греція	9,4	23,3	36,4	30,7	0,2	0,0	2,88
Данія	15,9	48,8	28,4	6,7	0,2	0,1	2,26
Естонія	5,8	30,7	46,4	16,9	0,2	0,0	2,75
Ірландія	9,0	35,3	29,4	25,8	0,0	0,5	2,72
Ісландія	15,7	46,5	27,8	8,6	0,2	1,2	2,30
Іспанія	6,7	22,1	42,8	28,0	0,1	0,2	2,92
Люксембург	11,3	31,3	36,2	20,8	0,4	0,0	2,67
Нідерланди	9,9	51,2	29,0	9,8	0,1	0,0	2,39
Німеччина	15,7	40,3	33,6	10,2	0,2	0,1	2,38
Норвегія	10,0	39,2	43,1	7,7	0,0	0,1	2,48
Польща	5,8	32,3	42,0	19,7	0,2	0,0	2,76
Португалія	5,7	22,2	32,9	38,7	0,3	0,2	3,05
Словацьчина	6,3	29,3	48,9	14,6	0,7	0,1	2,72
Словенія	5,5	36,1	38,4	19,9	0,1	0,0	2,73
Угорщина	10,0	29,8	36,6	23,6	0,0	0,0	2,74
Україна	19,9	43,9	28,3	7,4	0,4	0,0	2,23
Фінляндія	6,7	39,3	41,1	12,9	0,0	0,0	2,60
Франція	8,2	29,0	38,0	24,7	0,1	0,0	2,79
Чеська Республіка	3,1	15,4	54,9	25,4	1,2	0,0	3,04
Швейцарія	14,4	44,6	31,4	9,5	0,2	0,0	2,36
Швеція	11,8	45,7	33,4	9,2	0,0	0,0	2,40

кавленість політичним життям суспільства. Саме цей показник останніми роками поволі зростає в українському суспільстві, що наближує його до середньостатистичних європейських показників. Слід зазначити, що інтерес до політики лише тоді є показником розвиненої демократичної культури суспільства, якщо він підкріплений політичними знаннями, необхідними для адекватної орієнтації людей у політичному житті суспільства. У зв'язку з цим звернімося до показника, який характеризує самооцінку достатності сучасних політичних знань (табл. 15.14).

Таблиця 15.14. Самооцінка громадянами України достатності сучасних політичних знань у 1995–2006 рр., %

Варіанти відповідей	1995	1998	2002	2006
Не вистачає	31,9	33,6	31,0	27,5
Важко сказати, вистачає чи ні	25,9	26,7	25,1	25,2
Вистачає	11,0	9,4	14,6	21,3
Не цікавить	29,9	29,0	28,6	25,6
Не відповіли	1,3	1,2	0,7	0,4

Судячи з даних, поданих у табл. 15.14, з 1995-го по 2006 р. майже вдвічі збільшилася питома вага тих громадян України, які вважають, що їм вистачає сучасних політичних знань. Поменшало тих, кого політичні знання не цікавлять. Незмінним впродовж останніх років залишається відсоток тих, кому сучасних політичних знань бракує. Утім, слід зазначити суттєву рису когнітивної складової політичної культури українського суспільства: брак сучасних політичних знань, властивий значній частині населення України, не заважає українцям бути одними з перших у Європі за рівнем упевненості в тому, що вони добре розуміються у політичному житті суспільства. Про це свідчать результати «Європейського соціального дослідження» (табл. 15.15).

Оцінюючи тенденції останнього десятиліття загалом, можна стверджувати, що певне підвищення інтересу до політики в Україні супроводжується відповідним зростанням достатності політичних знань. І хоча ця тенденція характерна для меншої частини населення, не можна не помітити, що в Україні відбувається паралельне збільшення питомої ваги людей, які цікавляться політикою і задоволені своїми політичними знаннями. Це сприяє збільшенню потенціалу суспільно-політичної активності, появі лідерів громадської думки і політично активних людей, що створює сприятливіші, порівняно з минулим, умови для розвитку громадянського суспільства і становлення сучасної демократичної політичної культури.

Водночас показник політичної участі з перших років становлення незалежної держави залишається стабільно низьким (табл. 15.16).

Таблиця 15.15. Розподіл відповідей громадян 24 країн Європи на запитання «Як часто політика здається настільки складною, що Ви зовсім не розумієте, що ж відбувається насправді?», % та середній бал

Країна	Ніколи	Зрідка	Інколи	Часто	Дуже часто	Не знаю	Немає відповіді	Середній бал
Австрія	9,5	23,7	36,2	18,5	9,3	2,7	0,1	2,94
Бельгія	8,2	18,8	35,3	22,3	14,3	0,9	0,1	3,16
Велика Британія	5,8	15,0	36,2	27,0	15,2	0,8	0,0	3,31
Греція	10,4	19,2	25,6	27,2	17,0	0,6	0,0	3,21
Данія	8,3	25,9	36,0	18,3	10,6	0,7	0,1	2,97
Естонія	5,7	18,0	37,0	26,6	10,8	1,8	0,2	3,19
Ірландія	11,2	23,3	31,4	17,6	12,7	2,3	1,6	2,97
Ісландія	7,8	27,6	38,0	19,0	5,4	1,0	1,2	2,86
Іспанія	6,4	19,7	29,9	19,2	23,5	0,8	0,5	3,34
Люксембург	11,9	17,8	31,6	16,5	18,0	4,1	0,0	3,11
Нідерланди	7,8	21,1	34,2	24,1	12,3	0,5	0,1	3,12
Німеччина	6,3	21,0	40,1	22,0	9,9	0,7	0,1	3,08
Норвегія	5,9	25,1	47,0	12,7	9,1	0,1	0,1	2,94
Польща	7,2	16,0	28,1	27,4	18,1	3,1	0,0	3,34
Португалія	5,4	15,8	33,1	20,6	23,4	1,5	0,3	3,41
Словаччина	5,6	21,3	41,3	8,8	18,3	4,6	0,1	3,14
Словенія	6,8	18,0	35,9	24,1	12,5	2,6	0,1	3,18
Угорщина	13,6	19,4	28,3	25,7	10,3	2,3	0,4	3,00
Україна	6,3	25,5	37,1	20,3	8,7	2,1	0,0	3,00
Фінляндія	5,7	14,3	32,9	25,1	21,6	0,3	0,0	3,43
Франція	8,7	12,1	33,8	28,6	16,4	0,5	0,0	3,32
Чехія	3,7	14,8	35,9	14,5	23,8	7,4	0,0	3,43
Швейцарія	6,3	21,1	41,2	21,1	9,4	0,9	0,0	3,06
Швеція	8,3	24,6	37,1	15,6	14,0	0,4	0,0	3,02

Таблиця 15.16. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?» у 1994–2007 рр., %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006	2007
Клуб за інтересами	2,0	1,3	1,2	1,7	1,2
Політична партія	0,7	0,9	2,2	4,6	3,0
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,7	0,8	0,3
Екологічний рух	1,3	1,5	2,0	0,9	1,2
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,7	0,9	1,1
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,4	0,3	0,2	0,6
Творча спілка	1,2	0,7	0,4	0,5	0,6
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,0	1,8	1,3
Об'єднання за фахом	2,7	2,0	2,8	1,9	1,9
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4	1,8	1,3	1,6
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,9	4,0	2,6	2,2
Об'єднання фермерів	0,7	0,3	0,9	0,3	0,3
Інша організація, об'єднання	0,7	0,6	0,9	0,8	0,4
Не належу до жодної з організацій	82,2	86,6	83,9	83,6	87,2
Не відповіли	0,9	0,2	0,2	0,1	0,1

Так, у 1994 р. 82% громадян України зазначили, що не є членами жодної громадської, політичної організації або руху, у 2007 р. – 87%. Отже, формальна участь у суспільно-політичному житті залишається напроцуд обмеженою і навіть зменшується, якщо враховувати статистичну значущість відмінностей показників 1994 р. та 2007 р. Відповідно до цього, останніми двома роками ми стаємо свідками лише імітацій соціально-політичної активності, коли невідомо звідки вириваються міні-майдани з блакитними або помаранчевими прапорами, наметами та біотуалетами і стрімко зникають разом з набридими аксесуарами, щойно мешканцям наметів організатори політичних шоу припиняють видавати «чесно» зароблені гривні. Чи є такі сплески політичної активності свідченням формування нової політичної культури, для якої характерним є масовий громадянський опір свавіллю влади? Наскільки підвищилася політична компетентність населення після помаранчевої революції? Дані соціологічного моніторингу засвідчують, що політична компетентність громадян залишалася на вкрай низькому рівні впродовж останніх десяти років (див. табл. 15.17).

Таблиця 15.17. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Якби уряд України ухвалив рішення, що обмежує Ваші законні права й інтереси, могли би Ви щось зробити проти такого рішення?» у 1994–2006 рр., %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006
Ні, нічого не зміг би зробити	65,1	67,6	65,8	63,2
Важко сказати	28,6	28,2	26,9	28,6
Так, зміг би щось зробити	5,6	4,1	7,3	8,2
Не відповіли	0,7	0,1	0,1	0,1

І 1994 р., і 2004 р. лише 6% населення схильні були вважати, що можуть бодай якось протистояти владному свавіллю. І хоча у 2005 р. громадяни України почали дещо частіше декларувати свою політичну компетентність, навряд чи зростання частки «компетентних» із 6% до 9% могло свідчити про принципову зміну типу політичної культури. У відносинах із владою переважна більшість населення й далі відчувається безпорадною і нездатною до обстоювання законних прав та інтересів. І це – на тлі принципової зміни ставлення до влади й провідних політичних інститутів, яка спостерігалася безпосередньо після помаранчевих подій. Трохи кращою виглядає ситуація з самооцінками можливості протистояти свавіллю регіональної влади – з 1994 по 2006 рр. цей показник збільшився з 12 до 17% (у 1997 р. лише 7% громадян України вважали себе здатними до захисту своїх законних прав та інтересів на регіональному рівні). Отже, слід сподіватися, що саме з регіонів почнеться поступовий розвиток громадянської активності. До речі, такий шлях якнайкраще відповідав би сучасним уявленням про розвиток демократії і громадянського суспільства.

Завадити цьому може суперечливість політичних цінностей і прерференцій більшості громадян. Адже 15 років тому, коли нами був зафіксований феномен переважної конформної та негативістської амбівалентності політичної свідомості, це сприймалося як природний наслідок інституціонального вибуху в суспільстві, що втратило визначальні ціннісно-нормативні засади. Але й сьогодні політична свідомість переважної більшості українців залишається амбівалентною або невизначеною. Вони навіть не можуть визначитися, за якого суспільного устрою хотіли б жити – минулого соціалістичного чи сучасного капіталістичного (див. табл. 15.4).

Масова амбівалентність постійно відтворює у різнокольорових «політичних гравців» потребу у програмних кульбітах, коли затяті ліберали починають керуватися гаслом «Все взяти і поділити», а комуністичні створюють правлячі альянси з «клятимися олігархами». На цьому тлі виникають і поступово роздмухують власні рейтинги «солідаристи

з європейською орієнтацією», що посилює ризик отримати в Україні авторитарну владу на кшталт горезвісних латиноамериканських солідаристських автократій. Ця загроза залишається реальною, якщо врахувати багаторічну антиліберальну спрямованість політичних пререференцій населення України (табл. 15.18).

Таблиця 15.18. Підтримка громадянами України різних політичних течій у 1994–2007 рр., %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006
Комуністична	10,3	21,9	15,1	8,3
Соціалістична	10,7	5,6	9,7	16,0
Соціал-демократична	5,0	7,1	17,2	15,1
Зелені	–	–	5,2	2,1
Ліберальна	1,9	1,3	0,8	2,2
Християнсько-демократична	3,3	2,2	2,5	2,3
Національно-демократична	6,4	6,2	6,8	9,3
Націоналістична	2,0	2,9	2,0	2,8
Інше	2,9	3,8	1,3	1,8
Ніяка взагалі	12,3	11,7	7,6	9,6
Ще остаточно не визначив своєї позиції	17,9	16,6	15,2	14,1
Я не розуміюся на цих течіях	27,6	20,7	16,3	16,4
Не відповіли	0,9	0,2	0,3	0,1

У відповідях на запитання про найближчу для себе політичну течію лише 1-2% українців віддають перевагу ліберальній ідеології, розпоршуючи свою підтримку переважно між комуністичними, соціалістичними та націонал-демократичними силами, які у жаданому Україною Європейському Союзі вже давно не отримують значної підтримки. Єдине, що здійснюється відповідно до європейських реалій, – так це зростання підтримки соціал-демократичної ідеології. Ідеологія європейської соціал-демократії може виявитися домінантною саме для нашої країни. Ця ідеологія може стати тимчасовим притулком для лібералів, поміркованого лівого і навіть націоналістичного електорату. Це може стати ідеологією інтеграції суспільства. У всьому світі конкурують ліберали та соціал-демократи. Але в нас перспективи для лібералів поки що немає. Тому саме соціал-демократична ідеологія, спрямована на захист мало-забезпечених та соціально незахищених верств населення, може стати провідною політичною силою в українському суспільстві.

Слід сподіватися, що саме цей процес може сприяти подальшому просуванню України шляхом подальшої розбудови демократичних засад

суспільно-політичного життя. Цьому може сприяти і суттєве зростання уявлень українців про можливість вільно висловлювати свої політичні погляди. Якщо, скажімо, у 2001 р. лише 35% вважали, що реальна свобода слова існує у країні, у 2003 – 49%, то у 2006 р. – 66%. Але однієї свободи слова для запобігання у суспільстві загроз для демократії недостатньо. Особливо в умовах масових авторитарних настроїв, що зростають останніми роками (табл. 15.19).

Таблиця 15.19. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Чи згодні Ви, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії», %

Варіанти відповідей	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006
Згоден	52,3	40,5	43,9	42,0	44,8	49,3	55,7	58,7	57,9	59,6	65,7
Не згоден	30,3	17,0	17,8	17,2	15,7	14,5	20,7	21,4	22,2	22,1	18,7
Не знаю	16,9	41,7	37,9	40,8	39,4	36,1	23,1	19,8	19,6	18,2	15,6
Не відповіли	0,6	0,8	0,4	0,0	0,0	0,1	0,4	0,1	0,3	0,1	0,0

У 2006 р. майже дві третини громадян вважали, що пріоритет у поліпшенні суспільної ситуації належить насамперед не демократичним процедурам, а рішенням кількох «сильних керівників», і лише кожний п'ятий віддавав перевагу демократичним процедурам. За таких переконань переважної більшості населення можна очікувати, що у не дуже віддаленій перспективі до влади у країні шляхом цілком демократичних виборів мають шанс прийти політичні лідери, орієнтовані на цілковито авторитарні засоби керівництва державою. Така загроза вже стала реальністю у багатьох пострадянських державах, і вважати її примарною для України, на мій погляд, було б вкрай легковажно для демократично орієнтованої громадськості. А якщо враховувати, що досі відчувають себе у першу чергу громадянами України лише близько половини населення, перебільшувати потенціал громадянського опору авторитарним тенденціям суспільно-політичного розвитку країни не має підстав (табл. 15.20).

У 2005 р. спостерігалось суттєве збільшення питомої ваги людей, що дотримувалися чіткої національно-громадянської ідентичності. Але вже наступного року розпочалися зворотні процеси. Зрозуміло, це може пояснюватися розчарування певної частини громадян недостатньо ефективним керівництвом, продемонстрованим новою владою. Але головне – це нестійкість громадянських ідентичностей, їх залежність від примхливих настроїв, що не дає підстав твердити про формування у більшості населення України громадянського типу політичної культури.

Таблиця 15.20. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?», %

Варіанти відповідей	1992	2000	2005	2006
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	24,6	27,7
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	6,4	6,6
3. Громадянином України	45,6	41,0	54,6	51,6
4. Представником свого етносу, нації	–	–	2,1	1,8
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	8,1	7,3
6. Громадянином Європи	3,8	2,8	0,8	1,3
7. Громадянином світу	6,4	5,6	2,5	2,9
8. Інше	–	–	1,0	0,7
Не відповіли	0,6	0,2	0,1	0,1

Отже, характерними рисами політичної культури громадян України є відносно високий рівень зацікавленості політикою та упевненості у здатності зробити компетентний політичний вибір. Самі по собі, ці риси є свідченням відповідального ставлення громадян України до своєї участі у політичному житті суспільства. Про це свідчить і об'єктивний показник участі у демократичних виборах. Але враховуючи, що за роки незалежності участь у діяльності громадянських організацій залишається рідкісним явищем для пересічного українця, що його уявлення про можливість протидіяти незаконним рішенням влади — доволі песимістичне, що політична свідомість залишається антиліберальною та амбівалентною, що стійка національно-громадянська ідентичність ще не властива більшості населення, а авторитарні настрої поступово зростають, реформа політичної системи має бути у будь-якому разі запорукою від загрози відтворення традиційних патерналістсько-автократичних відносин між владою та народом.

Майбутня політична система має бути не відтворенням традиційних політичних відносин, що ґрунтуються на клієнталістських стереотипах масової та елітарної політичної свідомості, що й досі переважають в умовах подвійної інституціональної системи, неусталеної ціннісно-нормативної системи та масової деморалізації, а виконувати насамперед функцію «відпрацьовування» демократичних механізмів формування політичних рішень та узгодження суперечностей між представниками різних політичних сил та прихильниками різних ідеологій.

Антидемократичні настрої взагалі властиві суспільствам зі зростаючим розшаруванням за матеріально-споживацькими ознаками, коли вища страта, кількісний склад якої не перевищує кількох відсотків, отри-

мує від суспільства більше благ, ніж усі інші. За результатами досліджень українського фахівця з питань соціальної стратифікації О.Д.Кущенко, українське суспільство може бути визначено як «суспільство нерівних»¹⁹. Саме в такому суспільстві знаходять масове співчуття популістські анти-демократичні заклики до радикального перерозподілу власності шляхом зосередження влади в руках рішучого лідера, налаштованого на авторитарне розв'язання всіх соціальних проблем.

Тому, на моє переконання, президентська республіка з вертикаллю влади, підпорядкованою безпосередньо одній людині (якщо вона навіть всенародно обрана) буде постійно відтворювати феодально-радянську систему організації політичного життя суспільства, стримувати розвиток громадянського суспільства та просування шляхом євроінтеграції. Невідповідність такої політичної системи останніми роками починають відчувати і пересічні громадяни, серед яких суттєво поменшав відсоток прихильників концентрації влади, властивої президентським республікам (табл. 15.21).

Таблиця 15.21. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні?», %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006
Президент має бути головою уряду і приймати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)	52,5	60,1	56,8	37,2
Президент має розділити владу з прем'єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції)	10,3	6,7	12,6	29,5
Президент має бути головою держави, «символом нації» без владних повноважень, які має прем'єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та ФРН)	5,0	4,1	8,2	11,8
Президент Україні взагалі не потрібен	6,6	7,1	5,3	5,0
Важко сказати	24,9	21,8	17,2	16,5
Не відповіли	0,7	0,1	0,1	0,0

Як свідчить досвід останніх років, президентські республіки в країнах СНД еволюціонують шляхом відтворення політичної системи, що багатьма рисами нагадує радянську політичну систему з придушенням опозиції, обмеженням політичних свобод та масовою політичною апатією. Саме тому Україна має обирати політичну систему «європейського типу». Це може бути парламентсько-президентська республіка з таким розподілом функцій між президентом, урядом та парламентом, який не дозволив би нікому беззастережно підпорядковувати собі судову та регіональну владу. Саме тому доцільною є і система виборності суддів та керівництва регіонів. Противагою політично-клановому егоїзму мо-

же бути і зміна суто пропорційної виборчої системи на пропорційно-мажоритарну, яка б забезпечувала у парламенті інтереси не тільки партійних верхівок, підтримуваних олігархічними кланами, але й інтереси жителів тих регіонів, з яких вони були б обрані. Саме така система могла б бути альтернативою федералізації країни або перспективи створення верхньої палати парламенту. Враховуючи вкрай низькі показники участі громадян України в діяльності громадських організацій, слід максимально зменшити тиск держави на громадянське суспільство шляхом створення системи місцевого самоврядування за зразком країн Західної Європи. Це буде сприяти поступовій демократизації країни на локальному рівні, створенню осередків громадянського опору свавілля місцевої влади.

Пропоновані шляхи реформування політичної системи можуть призвести до негативних наслідків, пов'язаних з певною втратою «керованості» країною, з виникненням нових форм соціально-політичних конфліктів, з посиленням напруження у відносинах центру та периферії. Але реалізація «президентського сценарію» призведе до гіршого – відтворення політичного минулого, укорінення авторитаризму та втрати історичного шансу на розбудову в осяжній перспективі сучасної демократичної та правової держави.

Примітки до розділу 15

1 Магун В.С. Революция притязаний и изменение жизненных стратегий в столицах и провинции // Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С.306-317.

2 Симончук Е. Средний класс: украинские реалии // Классовое общество. Теории и эмпирические реалии / Под. ред. С.Макеева. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. – С.116-163.

3 Макеев С.О., Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу // Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С.286-297.

4 Inglehart R. Modernization and Postmodernization. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.

5 Головаха Є. Соціальна типологія особистості // Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О.Макеева. – К.: Укр. енциклопедія, 1999. – С.189-195.

6 Merton R. Social Theory and Social Structure. – London: Free Press, 1964.

7 Fukuyama F. The social Virtues and the Creation of Prosperity. – New York: Free Press, 1996.

8 Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №4. – С.26-45.